

Kołysanka <ang. *lullaby*, fr. *berceuse*, niem. *Wiegenlied*, ros. колыбельная песня> — gatunek o ludowej etiologii, istotnej w literackich inwariantach ze względu na transpozycje pierwotnego wzorca. W kulturze ludowej k. stanowi formę o charakterze okazjonalnym i sytuacyjnym, opartą na osobowej relacji podmiotu wypowiadającego się w k. i adresata wypowiedzi. Teleologia gatunku ustala role: aktywnego usypiającego i względnie biernego usypianego, w przekazach folklorystycznych pasywnie pozostaje dziecko, ukazane najczęściej w diadzie z matką czy starszą siostrą. Obrazy codzienności zawarte w k. ludowych dotyczą czynności gospodarskich, zawierają też refleksje na temat egzystencji osoby wykonującej kołysankę lub osób z jej otoczenia. W kołysankowych opisach rzeczywistości ważną rolę odgrywa też natura jako przestrzeń porównań i paraleli: człowiek — przyroda. Na wykonanie utworu (nucenie, śpiewanie i kołysanie) składa się przekaz słowny, prosta rytmicznie powtarzalna melodia (zwykle metrum 6/8) oraz często ruch kołysania tulonego w ramionach dziecka albo poruszanych biegunów kołyski, w której znajduje się malec. Ludowa k. jest zatem wyraźnie ukierunkowana na efekt, którym ma być zaśnięcie dziecka. Dążenie do uzyskania stanu snu zawarte jest w czasownikowych zwrotach

(„uśnij”, „zaśnij”) i zaśpiewach („luli”). Usypianie dziecka stanowi też okazję do wypowiedzenia treści semantycznie przeznaczonych wyłącznie dla dorosłych, według zasady: melodia dla usypianego/kołysanego, treść dla usypiającego/kołysającego (Ługowska: 1998).

K. literacka, eksponowana przede wszystkim w liryce, zachowuje zasadnicze cechy formy ludowej, dotyczące relacji osobowych i konieczności wywołania snu, jednak na osoby i stan jednej z nich nałożony zostaje metaforyczny filtr: dowolna postać, obiekt, zjawisko może usypiać i być usypianą/usypianym, natomiast sen bywa rozumiany w kategoriach życia, śmierci czy szaleństwa. W literaturze niefolklorystycznej nie zawsze obserwujemy rytmiczną ekwiwalencję wiersza jako dominantę kompozycyjną. Składniowo-wersologiczna rekurencja miewa ograniczony zasięg i nieholistyczny charakter. Powtórzenie zyskuje walor semantyczny.

W liryce XX i XXI wieku k. i wiersze kołysankowe, mniej rygorystycznie realizujące wzorce gatunkowe, występują w utworach dla dzieci i w twórczości dla dorosłych. Użycie k. w literaturze dla małych odbiorców stanowi naturalne odniesienie do wczesnodziecięcych doznań psychofizycznych i czynności akulturacyjnych, jakim dzieci były poddawane (głos osoby nucącej kołysankę i jego właściwo-

ści, rytm wykonywanego utworu, orientacja w dobowym rozkładzie dnia, rozpoznawanie formy towarzyszącej zasypianiu). K. literackie dotyczą świata bliskiego dziecku: matki, rodziny, zabaw i zabawek, domu, zwierząt domowych, gospodarskich albo dzikich, roślin z najbliższego otoczenia, natury jako sprzymierzeńca snu, lecz również lęków i trudnych sytuacji. Kwalifikacja gatunku jest najczęściej sygnalizowana już w tytule, niekiedy nawet całego zbioru, zawierającego jednorodny cykl (Dorota Głońska *Uśpianki zą firanki*; Wanda Chotomska *Kołysanki dla Zuzanki*; Joanna Kulmowa *Różne takie zasypianki*). W XX wieku k. dla dzieci pisali: Józef Czechowicz, Kazimiera Illakowiczówna, Janina Porazińska, Ewa Szelburg-Zarembina, Anna Kamińska, Józef Ratajczak. Na przełomie XX i XXI w. gatunek ten realizują: Joanna Kulmowa, Wanda Chotomska, Joanna Papużyńska, Zofia Beszczyńska, Dorota Gellner i inni. Na k. w literaturze dla najmłodszych zwrócili uwagę jej badacze (Jerzy Cieślowski, Ryszard Waksmund, Grzegorz Leszczyński, Alicja Baluch, Zofia Adamczykowa, Jolanta Ługowska, Maria Ostasz, Alicja Ungeheuer-Goląb).

K. jako liryczny gatunek literacki pojawiła się w twórczości poetów XIX w. Wśród utworów młodopolskich można odnaleźć nowoczesne realizacje gatunku, łączące formę z problematyką społeczno-egzystencjalną (Jan Kasprówicz *Kołysanka*; Stanisław Miłaszewski *Luli*; anonimowe satyryczne k. w prasie okresu Młodej Polski) czy erotyczno-intymną (Bogusław Adamowicz *Ukołysana*; Zygmunt Różycki *Kołysanka*). Artystycznie interesującym użyciem gatunku („rozbudzanki” i k. czy też alby i serenady) pozostaje młodopolski dyptyk Wacława Rolicza-Liedera *Modlitwa na organy*. W liryce dla dojrzałych odbiorców k. staje się nie tylko anabatyczną pieśnią życia, przyjmuje cechy katabatycznej pieśni śmierci. Transformacji tej sprzyja kulturowa metaforyczna bliskość wyobrażeń śmierci i snu, który jako domena

źródłowa dostarcza materiału leksykalnego do opisu śmierci w metaforze pojęciowej: śmierć to sen. K. komunikuje o przemijaniu i limitacji ludzkiego życia (Jerzy Liebert, *Kołysanka jodłowa*; Aleksander Wat, *Kołysanka dla konającego*). Stąd także gatunkowe filiacje k. i gatunków funeralnych czy żałobnych (Stefania Maślanka: 2012) w dziełach poetów bardziej i mniej znanych: trenu (Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki, cykl *Kołysanka dla ojca Jarosława Mikołajewskiego*; Andrzej Mandalian *Kołysanka dla mojej żony*), elegii (Adam Ważyk *Elegia czwarta*; Zbigniew Herbert *Kołysanka*), lamentu (Zbigniew Jerzyński *Lament matki na Zamojszczyźnie*), nenie (Bogdan Jaremin *Nenie dla ognia nad Krutynią*). K. zdaje się łączyć opozycje życia i śmierci, wskazując na zewnętrzne podobieństwa śpiącego i zmarłego, przebywanie w „innej” rzeczywistości śniącego i nieżyjącego, wyglądu i przestrzeni kołyski i trumny/grobu. K. tworzy też fuzje z innymi gatunkami literackimi, spośród których najczęstsze to: erotyk, genetliakon i kołęda. Połączenie z tą ostatnią warunkowane jest bożonarodzeniową tematyką podejmowaną w literaturze różnych epok (Stankowska: 1995). Fuzje kołysanki i kołеды obserwowalne są, poza literaturą religijną, w utworach powstałych w okresie wojny i okupacji albo bezpośrednio nawiązujących do doświadczeń z tego czasu (Beata Obertyńska, *Wojenna kołysanka*). Cywilizacyjne dramaty mają wpływ na zwiększoną produktywność gatunku, ewokującego dzieciństwo i stan bezpieczeństwa, za którym się tęskni. Wyrażali to w swoich k., łączących arkadyjskie i katastroficzne wizje, Józef Czechowicz i Krzysztof Kamil Baczyński. Doświadczenie wojny i zagrożenia zapisali w swoich kołysankowych wierszach również: Krystyna Krahelska, Włodzimierz Słobodnik (*Kołysanka z getta*), Marian Piechal (*Kołysanka wrześnieńowa*). W XXI w. k. komunikuje refleksje historiograficzne i historiozoficzne, funkcjonuje również w skomplikowanym polu intertekstualnych i intermedialnych

odniesień (Krzysztof Karasek, *Kołysanka dla Saint-Justa*; Wojciech Wencel, *Kołysanka lipowa* — poeta w konstrukcji wiersza, traktującego o żołnierskiej śmierci, wykorzystuje „schemat” fraszki Jana Kochanowskiego *Na lipę z Ksiąg wtórych*, eksponuje jednak przede wszystkim chthoniczny wymiar drzewa). Gatunek wypowiada treści związane z fizycznym, filozoficznym i duchowym wymiarem jednostki i świata (Stanisław Ciesielczuk, Jarosław Iwaszkiewicz, Artur Międzyrzecki, Krzysztof Lisowski, Wojciech Kass). Poza historią czy filozofią tematem k. staje się codzienność, poprzez trwanie i powtarzalność waloryzowana pozytywnie (bezpieczeństwo, stabilizacja) i negatywnie (monotonia, rutyna, fiksacja), w wierszach Stanisława Barańczaka, Józefa Barana, Ernesta Brylla, Marcina Świetlickiego. Gatunek sygnalizuje niedojrzałość dorosłych, bezsilność opiekunów dziecka, nierzadko pragnących zamienić się z podopiecznym rolami (Robert Chojnacki, Radosław Kobierski, Anna Janko, Julia Fiedorczuk). Informuje o dysfunkcjach podmiotu, na przemian znieczulanego i pobudzanego przez świat, a także o potrzebie cywilizacyjnej ataksji (Jerzy Ficowski *Kołysanka do bezsenności*; Julia Hartwig *Kołysanka*; Adam Zagajewski *Kołysanka*). Męski dyskurs nie jest w k. literackiej rzadkością (w k. folklorystycznych dominował kobiecy punkt widzenia), jak również nakładanie się relacji ojciec — dziecko i poeta — dziecko (Julian Przyboś, Józef Wittlin, Rafał Witek). Poprzez k. i jej cechy wyrażalne jest także doświadczenie miasta (lęku przed nim i podziwu dlań oraz ambiwalencji konfliktu i asymilacji, jak w wierszach Jana Rostworowskiego; jazdy nowojorskim metrem, jak w *Miejskiej kołysance* Julii Hartwig). Rytm i powtórzenie jako cechy k. powodują, że gatunek wykorzystywany jest także w poezji lingwistycznej (Tymoteusz Karpowicz, Krystyna Miłobędzka). K. literacka opisuje i imituje rytm życia, miłości, śmierci, gatunek ten staje się metaforą ludzkiego istnienia.

K. literacka przekracza podziały rodzajowe. Jest stosowana w nagłówkach i schematach fabularnych utworów prozatorskich polskich i zagranicznych, romansach, kryminałach, powieściach grozy: Jerzy Grzymkowski *Czarna kołysanka*, Mariusz A. Poźniak *Kołysanka wilka. Opowiadania*, Hubert Klimko-Dobrzaniecki *Kołysanka dla niszela*, Mariusz Czuba *Kołysanka dla mordercy*, Jane Graves *Miłosne kołysanki*, Carin Gerhardsen *Kołysanka na śmierć*, Chuck Palahniuk *Kołysanka*. Osobnym zjawiskiem, również zaświadcującym transgatunkowość k., jest jej występowanie w poezji śpiewanej (Jeremi Przybora, Agnieszka Osiecka, Jacek Kaczmarski), a także wykorzystanie w muzyce poważnej (dzieła Fryderyka Chopina, Claude’a Debussy’ego) i rozrywkowej.

BIBLIOGRAFIA

- Binkuńska E. (2009), *Językowy obraz przyrody w tekstach kołysanek* [w:] *Tradycja i współczesność. Folklor — język — kultura. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dawidowi Kadłubconi*, red. D. Czubała, M. Miczka-Pajestka, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała. — Budrewicz T. (1996), *Najpiękniejszą kołysanką polską* (O „Lulajże, Jezuniu”) [w:] *Z kołędą przez wieki. Kołеды w Polsce i w krajach słowiańskich*, red. T. Budrewicz, S. Kozłara, J. Okoń, Wydawnictwo Biblos, Tarnów oraz Wydawnictwo WSP, Kraków. — Cieślowski J. (1985), *U kolebki. Kołysanki i rozbudżanki* [w:] *Wielka zabawa. Folklor dziecięcy. Wyobrażenia dziecka. Wiersze dla dzieci*, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław. — Dembińska-Pawelec J. (2010), „Poezja jest sztuką rytmu”. O świadomości rytmu w poezji polskiej dwudziestego wieku (*Miłosz — Rymkiewicz — Barańczak*), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice. — Головин В. (2000), *Русская колыбельная песня в фольклоре и литературе*, Akademi UP, Åbo (Finland). — Jeziorkowska-Polakowska A. (2010), „Pieśni

- zakłete w dwa języki...”. O kołysankach polskich, żydowskich i polsko-żydowskich (1864–1939), KUL, Lublin. – Jonca M. (1982), *Kołysanki i wiersze kołysankowe*, „Literatura Ludowa”, nr 2. – Ługowska J. (1998), *W kręgu ludowych kołysanek — poezja i proza dzieciństwa* [w:] *Wszystek krąg ziemski. Antropologia, historia, literatura. Prace ofiarowane profesorowi Czesławowi Hernasowi*, red. P. Kowalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław. – Maleszyńska J. (2013), *Apologia piosenki. Studia z historii gatunku*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań. – Pawelec D. (2006), *Od kołysanki do trenów. Z hermenutyki form literackich*, Wydawnictwo UŚ, Katowice. – Stankowska A. (1995), *Koleśda „folklorystyczna” i literacka. Zarys poetyki*, „Ruch Literacki”, z. 1. – Stefaniak B. (2011), *Spór nad kołyską*, „Teksty Drugie”, nr 4. – Stefaniak B. (2012), *Czary nad kołyską. Magia słowa w kołysance ludowej i lirycznym wierszu kołysankowym*, „Poznańskie Studia Slawistyczne”, nr 3. – Stefaniak-Maślanka B. (2012), *Nad kolebką czy nad grobem? Opozycja życia i śmierci z związku kołysanki z formami twórczości żałobnej* [w:] *Lignarum silva*, t. 1: *Opozycja — przeciwieństwo — kontrast w języku i tekście*, red. B. Mitrenga, Wydawnictwo UŚ, Katowice. – Ungeheuer-Goląb A. (2004), *Kołysanka, czyli sposób na spokój* [w:] *Poezja dzieciństwa, czyli droga ku wrażliwości*, wyd. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów. – Wądolny-Tatar K. (2014), *Kołysanka w liryce XX i XXI wieku. Emergencja gatunku literackiego*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków.

KATARZYNA WĄDOLNY-TATAR